

УДК 8821.161.2:94 (470+571),,19”

МОДЕЛЮВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ЗАСОБАМИ СОЦРЕАЛІСТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Довіна М.С., аспірант

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
вул. Кропив'янського, 2, м. Ніжин, Україна*

marina52@ukr.net

У статті проаналізовано причини, механізми та засоби моделювання радянської історії в українській соцреалістичній літературі. Виявлено, що ідеологія тоталітаризму зумовила міфологічний характер нової моделі. З'ясовано, що ревізія функцій мови, ритуалізм, “затирання” історичної пам'яті та моделювання нової космогонії засобами літератури сформували модель радянської історії.

Ключові слова: моделювання радянської історії, соцреалістична література, тоталітаризм, міфологічна модель.

МОДЕЛИРОВАНИЕ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИИ СРЕДСТВАМИ СОЦРЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Довина М.С.

*Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя,
ул. Кропивьянского, 2, г. Нежин, Украина*

В статье проанализированы причины, механизмы и средства моделирования советской истории в украинской соцреалистической литературе. Установлено, что мифологический характер новой модели обусловлен идеологией тоталитаризма. Выяснено, что ревидия функций языка, ритуализм, “затирание” исторической памяти и моделирование новой космогонии средствами литературы сформировали модель советской истории.

Ключевые слова: моделирование советской истории, соцреалистическая литература, тоталитаризм, мифологическая модель.

MODELING OF THE SOVIET HISTORY BY MEANS OF THE SOCIAL REALISM LITERATURE

Dovina M.S.

Mykola Hohol Nizhyn State University, Kropyvianskoho str., 2, Nizhyn, Ukraine

The problem of alternative modeling of history by means of literature is not well studied in contemporary Humanities. That fact caused our attention to the Ukrainian literature of 1930–1950s, that represents the mythological model of the Soviet history. This literary process is connected with the appearance of totalitarianism at the beginning of the XXth century. At this time inability of some countries (Germany, Italy and USSR) to cope with social problems by legal methods caused the creation of political myths. Leveling of individuality and influence collective conscious were the main tasks of those myths.

Soviet political myth had its particular features represented in literature. The myth of the fair hero transformed into proletariat was its base. Future proletariat's victory was associated with the Gold Age. The model of “Big Family” was transformed into “Family of Republics” where all people played roles of Stalin's sons and daughters. October Revolution was the main episode of this myth and influenced the organization of new time and space. So literature became ideology's mean of implementing.

The process of modeling the Soviet history in Ukrainian literature of Social Realism had four stages. The revision of language functions was the first one. It meant that words got ideological connotations. Ritualism was the next step that confirmed denominated ideological phenomena. Obliteration of historic memory by means of terror and creation of new subject of history by narration about itself were the third stage in the process of modeling of the new history. The last step was to construct new chronotope where Revolution played the main role.

Therefore Ukrainian literature of 1930–1950s represents the mythological model of Soviet history influenced by totalitarian ideology.

Key words: modelling of the Soviet history, Ukrainian literature of Social Realism, totalitarianism, mythological model.

Підвищена увага до питання реінтерпретації історичних подій – одна з характерних ознак гуманітаристики межі ХХ–ХХІ ст. Як дисципліна, що виробляє обов'язкові знання, історія стала об'єктом критики, яка спрямована проти класичної концепції істини, об'єктивності

історичного знання та “прозорого” розуміння джерела [6, с. 14]. Така зміна наукових парадигм зумовлена тим, що в контексті різних суспільно-політичних та соціально-культурних чинників історія може втратити роль неупередженої інтерпретації минулого й стати об’єктом штучного моделювання. Результатом такого переосмислення стають альтернативні версії історії, створені в межах окремого художнього твору, авторського стилю, течії чи цілої доби.

Дослідження моделей, причин, механізмів і засобів створення альтернативних візій історії перебуває в колі наукових зацікавлень О. Бровко [3; 4], Д. Затонського [9], Н. Маньковської [14] та З. Шевчук [16], котрі об’єктом дослідження обрали українську постмодерну літературу. У цій статті увагу акцентовано на *українській соцреалістичній літературі*, що репрезентує концептуально іншу візію історії – ідеологічно вивірену модель. Хронологічно цей період окреслено першим (1934 р.) і третім (1954 р.) з’їздами Спілки радянських письменників. Актуальність теми зумовлена відсутністю комплексного аналізу причин, механізмів та засобів моделювання радянської історії в українській соцреалістичній літературі. Дослідження цієї проблеми тісно пов’язане з аналізом явища *тоталітаризму*, ідеологія якого визначила характер більшості суспільних та культурно-мистецьких подій України середини ХХ ст.

Тоталітаризм як соціально-політичне явище, що характеризується “надметою”, актуалізувався на світовій арені на початку ХХ століття. Формування ідеологічної ідентичності націй шляхом пропаганди та терору стало завданням, до виконання якого були залучені всі сфери тоталітарного суспільства. Прагнення підкорити всіх єдиній меті вимагало відповідно організованої культури. На думку Е. Кассіра, причиною таких процесів стали критично несприятливі соціальні умови європейських держав у післявоєнний час [11]. Нездатність влади деяких країн (Німеччини, Італії, СРСР) вирішити проблеми за допомогою права спричинила появу та розвиток політичних міфів, які були ключовими елементами “реорганізації” історії, моделювання ідеологічно вивіреного її варіанта. Феномен тоталітарного міфу перебуває в центрі дослідження таких науковців ХХ–ХХІ ст., як Х. Арендт, Р. Барт, Г. Гюнтер, М. Еліаде, Е. Кассіра, Ф. Корні та ін.

І. Лебедєв виокремлює три варіанти тоталітарного міфу, що мають суттєві відмінності: радянський, німецький та італійський. Так, наприклад, німецький фашизм створив власну міфологію на основі міфу, зверненого в дохристиянське минуле, італійський – міфологізував корпоративну Державу, для радянського міфу характерна орієнтація на “світле майбутнє” та заперечення расизму й націоналізму [13]. Ураховуючи специфіку нашого дослідження, обмежуємо предмет аналізу *радянським варіантом тоталітарного міфу*.

М. Еліаде стверджує, що в основу радянського міфу покладено один із найвідоміших міфів середземноморсько-азійського світу – міф про справедливого героя-рятівника, чий образ трансформовано в пролетаріат, страждання якого покликані змінити онтологічний статус світу [7, с. 226]. Перемога пролетаріату в радянському міфі асоціюється із Золотим Віком та абсолютним завершенням історії в безконфліктному суспільстві. На думку Г. Гюнтера, базовою для радянського політичного міфу є модель Великої Родини, накладена на суспільство. Так, Батьківщина або партія ототожнюються з доброю матір’ю, Сталін – із суворим та вимогливим батьком, а на радянських людей покладається роль трудящих – відданих синів і дочок. Показовим є сюжет про “сталінських соколів”, у якому особливе місце посідає міф про авіаторів, які вважають за честь пожертвувати власним життям заради Сталіна-батька та Батьківщини-матері. Метою впровадження таких міфів є нівеляція індивідуальності особистості та домінування в мотивації колективного над особистим.

Революція 1917 р., з якої почалася більшовицька історія, стала ключовим епізодом радянського тоталітарного міфу. Песимістичне осмислення цієї події, що склалося на кінець 1920-х рр., не відповідало ідеї офіційної ідеології про позитивний потенціал перевороту як світомоделюючого чинника. Як зазначає Ф. Корні, “внутрішній проект прописання Жовтня проявився в конфлікті між правдою та поезією, конфлікті між революціонерами, що мали правдиві враження, та ефективним відтворенням історії Жовтневої революції” [18, с. 197]. Така відмінність у поглядах стимулювала владні структури до моделювання принципово іншої рецепції революційних та постреволуційних подій. Література, як один із найдієвіших засобів впливу на масову свідомість, втягується в ключові проекти сталінського культурного будівництва й стає ретранслятором ідеологічно вивірених версій радянської історії. Для дослідження моделювання історії обмежимося українською соцреалістичною літературою 1930–1950-х рр., оскільки саме в ній найповніше представлено міфологічну модель історії.

Альтернативне моделювання радянської історії вимагало складної системи заходів, спрямованих на деформацію масової свідомості. На думку Х. Арндт, терор та пропаганда – найдієвіші механізми впливу на суспільство в тоталітарних державах [1, с. 451]. Методи терору перебувають поза колом наших зацікавлень, тому зосередимо увагу на виявах пропаганди, реалізованих засобами літератури.

Підготовчим етапом написання нової історії стала ревізія функцій мови [11]. Це пояснюється потребою виробити нове мовомислення, яке давало можливість впливати на соціально-антропологічну сферу. Словниковий дискурс засвідчує результати вироблення “новоязу”, “особливої системно-структурної цілісності, що володіє цілеспрямованою адресованістю” [12, с. 8]. Мова починає використовуватися для зміни інформації з метою контролю над свідомістю та поведінкою людей. На думку Н. Купіної, тоталітарний міф моделюється через деформацію семантичного наповнення філософської, релігійної, етичної, художньої, правової та політичної сфер.

Процес формування тоталітарної “новомови” мав кілька тенденцій: по-перше, це трансформація константних семантичних складників ідеології на рівні концепту; по-друге, створення штучних квазіідеологем. Ще одна характерна особливість – прямолінійна аксіологічна поляризація лексики та розвиток антонімічних пар і синонімічних рядів, що системно закріплюють ідеологічні догми.

Отже, заідеологізована мова стає ключовим механізмом реалізації тоталітарного міфу: штучно створений “новояз” формував у носіїв мови ідеологічно вивірених світосприйняття й надалі гарантував легітимність радянської історії.

Ритуалізм тоталітарного міфу викликаний потребою практичного закріплення омовлених явищ ідеології. У тоталітарному суспільстві ритуал відіграє важливу функцію скасування особистого вибору та наповнення свідомості людини вже готовими прикладами для наслідування. Отже, історія вже не залежить від конкретної людини, а розвивається за визначеним сюжетом. Ритуал стає символічною дією, котру суспільство проживає, культивуючи “власні” цінності [10]. У такий спосіб особистість позбавляється можливості самоідентифікації, натомість цю функцію починає виконувати репрезентований через лексику та ритуали тоталітарний міф. Яскравим прикладом ритуалізму в радянській культурі було святкування річниць Революції – ушанування космогонії, що символізувало регенерацію й оновлення часу та відновлення його циклічності.

Радянський міф був оприявлений у різних формах, проте вербальні проекти, на думку В. Хархун, відіграли вирішальну роль у конструюванні міфічного простору тоталітаризму [15, с. 180]. Література стає дієвим способом трансляції ідеології в народ, перетворюється на тоталітарний дискурс, наділений такими ознаками, як моделювання образу поета-слуги, насадження певних поглядів, односпрямованість оповіді, що не передбачає дискусії

з адресатом, оскільки він позбавлений права відповіді, зміна концепції мовця (від оповідача до інструмента наративу) [15, с. 180].

Альтернативне моделювання радянської історії через літературу полягало в “затиранні” пам’яті та переписуванні існуючих сюжетів. Р. Барт стверджує, що позбавлення предмета чи явища історичності є одним із ключових елементів будь-якого політичного міфу [2]. Історія лише відіграє роль “ідеальної прислуги” [там само], що в потрібний момент готує підґрунтя для подальшої розповіді. Такої ж думки дотримується й М. Еліаде, котрий вважав, що “міф <...> відмінняє, знищує історію” [8, с. 356].

Процес “затирання” історичної пам’яті в радянському суспільстві переконливо описала німецько-американська дослідниця Х. Арендт (праця “Витоки тоталітаризму”, 1951). Чинна на той час історія російської революції не відповідала запитам ідеології, тому, за вказівками Сталіна, було знищено не лише офіційні документи й художні твори, що стосувалися справи, а й їхніх авторів і читачів [1, с. 452]. 1938 р. після винищення цілого покоління людей, що були безпосередньо причетні до висвітлення історії революції, публікують “Стислий курс історії ВКП(б)”, що надовго став офіційним джерелом з історії СРСР та фактично канонізував особисто відредаговані Сталіним сюжети. За офіційною вимогою нова історія вивчалась у спеціальних гуртках, на зборах тощо. Так формувався новий суб’єкт історії, який мусив “народитися через наратив про власну історію” [5, с. 269]. На зміну ліквідованим документам і художнім творам, які правдиво фіксували події минулого, приходять література, що ретранслює тоталітарний імператив: зображує історію так, як це вигідно владі. Є. Добренко називає це “літературою замість архіву” [5, с. 269].

Після “затирання” історії та формування її нового суб’єкта логічним продовженням моделювання тоталітарного міфу став опис космогонії – створення нового світу внаслідок боротьби проти ворожих сил. Наявність знакової події, що символізує народження нового світу, – невід’ємний елемент будь-якого космогонічного міфу. Для радянської історії ключовою подією, що ознаменувала початок відліку нового часу, стала більшовицька революція, осмислення якої посідає значне місце в літературі. Революція в часовому контексті осмислюється як межа між минулим та “світлим майбутнім”, у просторовому – стає центром поляризації топосу на радянський / антирадянський.

Так, альтернативне моделювання радянської історії відбувається через зображення ідеологізованого хронотопу, вибудованого навколо події історичного та ідеологічного значення. При моделюванні часопросторових вимірів світу актуалізовано категорії сакрального й профанного: сакральним визнається все, що відповідає панівній ідеології, профанне ототожнюється з антирадянським, буржуазним. Модель поведінки суб’єкта історії, уміщеного в новий хронотоп, заздалегідь визначалася в ідеологічних ритуалах, репрезентованих у соцреалістичній літературі.

Отже, українська соцреалістична література засвідчує процес моделювання радянської історії, що став результатом нездатності влади вийти із суспільно-політичної та ідеологічної кризи легітимними шляхами. Цей процес тісно пов’язаний із тоталітарною ідеологією, яка визначила міфологічний характер альтернативної версії історії. Підготовчим етапом для моделювання стали ревізія функцій мови та утвердження ритуалізму, що забезпечив “опредмечення” нового мовомислення. Механізм створення нової історії полягав у “затиранні” пам’яті (знищення документів, творів, їхніх авторів і читачів) та моделюванні засобами літератури нової, ідеологічно перевіреної космогонії, стрижнем якої стала ключова подія радянської історії – революція 1917 р. Художні тексти української соцреалістичної літератури є широким простором для нових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт ; [пер. с англ.] – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
2. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт // Избранные работы : Семиотика. Поэтика. – М. : Издательская группа Прогресс, Универс, 1994. – С. 72–130.
3. Бровко О. Альтернативні художні версії минулого в літературі сьогодення: спроба типологізації / О. О. Бровко // Літератури світу : поетика, ментальність і духовність. – 2014. – Вип. 3. – С. 189–197.
4. Бровко О. Проблема альтернативного моделювання історії в літературі постмодернізму / О. Бровко // Вісник Запорізького національного університету. Серія “Філологічні науки”. – 2012. – № 3. – С. 22–32.
5. Добренко Е. Политэкономия соцреализма / Е. Добренко. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 586 с.
6. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська; [перекл. з польськ. та англ. В. Склокін ; ред. В. Склокін і С. Троян]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
7. Элиаде М. Аспекты мифа [Електр. ресурс] / М. Элиаде; [пер. с фр.]. – М. : “Инвест-ППП”, СТ “ППП”, 1996. – 240 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://knigosite.ru/read/27826-aspekty-mifa-eliade-mircha.html>.
8. Элиаде М. Трактат по истории религий : в 2 т. / М. Элиаде ; [пер. с франц. А. Васильева]. – СПб. : Алетейя, 2000.
9. Затонский Д. Модернизм и постмодернизм: мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств / Д. Затонский. – Харьков : Фолио. – 2000. – 259 с.
10. Калиновська О. В. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років ХХ століття / О. В. Калиновська // Наукові записки нац. ун-ту “Киево-Могилянська академія”. Серія “Філологічні науки”. – К. : Академія, 2004. – С. 10–15.
11. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Феномен человека : Антология. – М. : Высш. шк., 1993. – С. 108–123.
12. Купина Н. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции / Н. Купина. – Екатеринбург ; Пермь : Изд-во Урал. ун-та. – 1995. – 144 с.
13. Лебедев И. А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал : дисс. на соискание ученой степени канд. философ. наук : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / И. А. Лебедев. – СПб. : СПбГУ, 2006. – 163 с.
14. Маньковская Н. Эстетика постмодернизма / Н. Маньковская. – СПб. : Алетейя, 2002. – 347 с.
15. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації / В. Хархун. – Ніжин : ТОВ Гідромакс, 2009. – 508 с.
16. Шевчук З. В. Засоби моделювання історії в постмодерній українській прозі : автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.01.06 “Теорія літератури” / З. В. Шевчук ; НАН України ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2006. – 19 с.
17. Cassirer Ernst. The Myth of the State / Ernst Cassirer. – New Haven. Yale University Press. – London. Geoffrey cumberlege : Oxford University Press, 1946. – 303 p.

18. Corney C. Frederic. *Telling October : Memory and the Making of Bolshevic Revolution* / Frederic C. Corney. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 2004. – 301 p.

REFERENCES

1. Arendt, H. (1996), *Istoki totalitarizma [The Origins of Totalitarianism]*, TsentrKom, Moscow, Russia.
2. Barthes, R. (1994), “Myth Today”, *Izbrannyye raboty: Semiotika, Poetika, Progress, Univer, Moscow, Russia*, pp. 72–130.
3. Brovko, O. (2014), “Alternative art versions of the past in contemporary literature: An attempt of typology”, *Literaturny svitu: poetyka, mentalnist i dukhovnist*, Vol. 3, pp. 189–197.
4. Brovko, O. (2012), “The problem of alternative modeling of history in literary postmodernism”, *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, seriiia “Filolohichni nauky”*, no. 3, pp. 22–32.
5. Dobrenko, E. (2007), *Politekonomiia sotsrealizma [The Political Economy of Social Realism]*, Novoie Literaturnoie Obozreniie, Moscow, Russia.
6. Domanska, E. (2012), *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule [History and the Contemporary Humanities: Studies in Theory of Historical Knowledge]*, Translated by Sklokin, V., Nika-Tsentr, Kyiv, Ukraine.
7. Eliade, M. (1996), *Aspekty mifa [Aspects of the Myth]*, available at: <http://knigosite.ru/read/27826-aspekty-mifa-eliade-mircha.html> (access September 10, 2014).
8. Eliade, M. (2000), *Traktat po istorii religii [Treatise on the History of Religions]*, Translated by Vasiliev, A., Alateiia, St. Petersburg, Russia.
9. Zatonskii, D. (2000), *Modernizm i postmodernizm: mysli ob izvechnom kolovrashchenii iziashchnykh i neiziashchnykh iskusstv [Modernism and Postmodernism: Thoughts about the Eternal Cycle of Fine and Non-Fine Arts]*, Folio, Kharkiv, Ukraine.
10. Kalynovska, O. (2004), “The Verbal Ritual in the Ukrainian Political Discourse of 1970s”, *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Kyiv-Mohyla Academy”*, seriiia “Filolohichni nauky”, pp. 10–15.
11. Cassirer, E. (1993), “The Technique of Our Modern Political Myths”, *Human Phenomenon, Vysshaia shkola, Moscow, Russia*, pp. 108–123.
12. Kupina, N. (1995), *Totalitarnyi yazyk: slovar i rechevyie reaktsii [Totalitarian Language: Dictionary and Verbal Reactions]*, Izdatelstvo Uralskogo universiteta, Yekaterinburg, Perm, Russia.
13. Lebedev, I. (2006), “Semantics and Semiotics in the Culture of Totalitarian Societies: Myth, Symbol, Ritual”, Thesis abstract for Cand. Sc. (Philosophy), 24.00.01, St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russia.
14. Mankovskaia, N. (2002), *Estetika postmodernizma [Aethetics of Postmodernism]*, Alateiia, St. Petersburg, Russia.
15. Kharkhun, V. (2009), *Sotsrealistychnyi kanon v ukrainskii literaturi: heneza, rozvytok, modyfikatsii [Social Realistic Canon in Ukrainian Literature: Genesis, Development, Modifications]*, Hidromaks, Nizhyn, Ukraine.
16. Shevchuk, Z. (2006), “Means of Modeling of History in Ukrainian Postmodern Prose”, Thesis abstract for Cand. Sc. (Philology), 10.01.06, Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
17. Cassirer, E. (1946), *The Myth of the State*, Oxford University Press, London, UK.
18. Corney, C. F. (2004), *Telling October : Memory and the Making of Bolshevic Revolution*, Cornell University Press, London, UK.